

Коракалпогистон Автоном республикасида яшовчи коракалпок халки жуда мураккаб тарихий тараққиёт йўлини босиб ўтди. Узок асрлар давомида Бухоро амирлари ва Хива хонлари зулми остида эзилиб келган, ярим кўчманчилик ҳаётини бошдан кечирган коракалпоқлар бир неча марта Россия империясидан паноҳ топишга уриниб кўрдилар. Лекин бу уриниш-лардан натижа чиқмади.

Коракалпок халкининг ўзига хос жуда бой оғзаки ижоди ва адабиёти бор. Халқ оғзаки ижоди кенг ривожланиб, ёзма адабиёт деярли ривожланмади. Бунинг сабаби шуки, коракалпоқлар узок асрлар давомида ярим кўчманчилик ҳаётини бошдан кечирдилар. Мехнатқаш халқнинг орзу-истаклари фольклор асарларида ўз ифодасини топар эди. Халқ оғзаки ижодининг бизгача етиб келган намуналари орасида мазмундор ажойиб лирик шеърӣ асарларни ҳам, салмоқдор қахрамонлик дostonларини ҳам учратиш мумкин.

Ўзбекистон Фанлар академиясининг Коракалпогистондаги экономика ва маданият илмий текшириш институтида «Кирк киз», «Алпомиш», «Эр кўшай», «Маст подшо», «Шахриёр» сингари дostonларининг кўлғемалари бор. Бундан ташқари коракалпок фольклорида ўзбек, тожик, туркман ва бошқа қардош халқлар орасида машҳур бўлган «Ошиқ Гариб», «Юсуф ва Зулайхо», «Ошиқ Хамро», «Тохир ва Зухра», «Юсуф Аҳмад» каби поэмаларни ҳам учратамиз.

Коракалпок дostonларининг деярли ҳаммасида ватанпарварлик гоёлари ва демократик мотивлар ёркин ифодаланган. Бу анъана коракалпок адабиётининг мумтозларига ҳам, бошқа адабиёт намояндаларига ҳам қучли таъсир ўтказди.

Коракалпок халқи орасидан бу дostonларни ижро этадиган, уларни авлоддан-авлодга етказадиган кўпгина халқ жирав-шоирлари етишиб чиқди. Улар орасида Чимбой туманида яшовчи машҳур жирав Тангриберганни кўрсатиш мумкин.

Коракалпок халқ дostonлари орасида «Кирк киз» дostonи ўзининг гоёвий мазмуни ва бадиий пишиқлиги билан ажралиб туради. Бу дostonда тасвирланишича, сарқарда Гулойим қирк киз ва халқ билан биргаликда Эрон шоҳи Нодиршоҳга ҳамда қалмоқ хони Суртойга қарши жанг қилиб, қардош ва қахрамонлик намунасини кўрсатдилар. «Кирк киз» дostonи ўзбек тилига ҳам таржима қилиниб нашр этирилган.

Коракалпок фольклорида эртақ, лапар, жумбоқ, кўшиқ ва термалар ҳам жуда кўп яратилган. Бу лирик асарларда хон ва бойлар, мулла ва эшонларнинг адолатсизлини, мехнатқаш халқнинг азоб-укубат чекиши ва ўша замондаги урф-одатлар тасвирланган.

XX асрнинг 20 йилларигача коракалпоқлар араб ёзуви билан иш кўрганлар. Ёзма адабиёт вакиллари ҳам шу ёзувда ижод қилганлар. Бироқ XVIII асрдан бошлаб шаклланган коракалпок ёзма адабиёти ҳақида бизгача жуда оз маълумот етиб келган. Бу маълумотлар асосида XVIII-XIX асрларда яшаб ижод этган Жиян Жиров сингари бир қанча шоирларнинг ижоди ҳақида фикр юритиш мумкин.

Қозоқ хони Абдулхайрга қарши олиб қорилган урушда коракалпоқлар мағлубиятга учраб, яна азоб-укубатларга дучор бўладилар. Бу урушдан сўнг Сирдарё бўйларидаги туркистонлик коракалпоқлар ҳар ёққа тарқаб кетганлар. Уларнинг бир қисми Тошкент атрофига - Чирчиқ бўйларига, бошқа бир қисми эса Фарғонага ва Самарқанд атрофларига жойлашган. Кўплари эса Қизилқум орқали Хоразмга - Орол денгизининг жанубий соҳилларига қориб ўрнашганлар. Мана шу машаққатли кўчишларни ўз кўзи билан кўрган Жиян Жирав ўзининг «Дарбадар эл» номли дostonини яратди.

Коракалпок халк шоирларининг кўпчилиги, жумладан, Жиян Жирав, Кунхўжа, Бердак, Кулмурод, Гулмурод ва бошқалар меҳнаткаш халк орасидан етишиб чиккан, бинобарин, уларнинг ижодида халк ҳаётининг фожиали лавҳалари ёрқин тасвирланган. Масалан, Кунхўжа XIX асрда яшаб, ижод этган. У ўзининг ажойиб шеърларида коракалпок халқининг кашшоқликда дарбадар бўлиб яшаганлигини тасвирлайди; Кунхўжа Хива хонини ҳажв камчиси билан савалайди. Унинг шундай шеърларига мисол қилиб «Ўроқчилар» ва «Туя экансан» асарларини кўрсатиш мумкин.

Коракалпок ёзма адабиётининг йирик вакилларида яна бири Ажиниёз шоирдир. У Фирдавсий, Низомий, Навоий, Махтумқули каби атоқли Шарқ шоирларининг ижоди билан яхши таниш бўлган. Ажиниёз шоирнинг «Бўз ўтов» достонида коракалпок халқининг бошқа юртларга кўчиб кетишга мажбур этилганлиги, тугилиб ўсган ватани билан хайрлашиш жуда оғир бўлганлиги усталик билан тасвирланган.

Коракалпок мумтоз адабиёти тараккиётида улкан демократ-гуманист шоир Бердимурод Бердакнинг мавқеи катта. Бердак «Шажара», «Эрназар бий», «Ойдўст бий» ва «Ахмок подшо» достонлари билан коракалпок мумтоз поэзиясида достончиликнинг ривожланишига салмоқли ҳисса қўшди.

«Ахмок подшо» достонида тасвирланишича, Ахмок подшо фарзанд кўрмайди, меросхўри бўлмаганидан қайгуради. Унинг Гулим исмли хотини киз кўради. Буни хабар қилиш учун шох саройига Зара номли чўри хотинни юбордилар. Подшо бундай «ёмон» хабарни, келтирган чўри хотинни қалтақлашни, кизини эса ўлдириб, хотинини ўз қошига келтиришни буюради. Лекин садокатли чўри Зара қийинчиликларни енгиб, бу хабарни Гулимга етказди. Гулим ва унинг кизини жаллодлар қангалдан саклаб қоладилар ва уларни ер остидаги бир кўргонда тарбияладилар. Орадан кўп вақтлар ўтади. Бўйга етган шох кизи Гулзор ўз отаси билан учрашишни истайди. Кизи Гулзор билан учрашган Ахмок подшо унга ошиқ бўлиб қолади. Лекин киз подшо таклифни рад этади. Шунда у кизни итларга ема қилишга буюради. Итлар эса Гулзорга ҳамла қилиш ўрнига тилга кириб, Ахмок подшони қаргайдилар. Шундан сўнг Гулзор зиндонга ташланади. Кейинрок уни яширин йўл билан ўрмонга олиб кетиб тарбияладилар. Подшонинг қилмишларидан газабланган Гулзор саройга кириб келиб, ўз қўли билан Ахмок подшони ўлдиради. Достоннинг қисқача мазмунидан кўриниб турибдики, Бердак бу асарида қарама-қаршиликларни зўр маҳорат билан очиб берган. У Ахмок подшо сингари золим шохларнинг зулми ва фаросатсизлигини каттиқ танқид қилган.

1957 йилдан бери Тошкентда бир неча бор ўтказилган коракалпок адабиёти ва санъати декадалари коракалпок адабиёти ва санъатининг шаклан миллий, мазмунан адабиёт бўлиб раванқ топаётганлигини исбот қилиб берди.

Коракалпок ёзувчиларининг 20-30 йилларда эндигина пайдо бўлиб мустақамланаётган коракалпок матбуоти органлари атрофига, жумладан, «Эркин Коракалпок» рўзномаси атрофига уюшишлари уларнинг ижодий қамолотга эришишларида катта аҳамиятга эга бўлди. Чунончи, бу йилларда адабиёт майдонига кириб келган Х.Аҳметов, А.Матёкубов, А.Утепов, Ж.Оймирзаев ва А.Бегимов сингари ёшлар, шунингдек, А.Мусаев, А.Дабиллов, С.Нурумбетов сингари тажрибали ёзувчиларнинг деярли ҳаммаси ўз ижодини аввал муҳбир-журналистликдан бошлаган.

Драматургияга асос солган коракалпок драматурги А.Утепов дастлаб «Ўз тенгини топган киз» пьесасини эълон қилди. Ундан сўнг А.Бегимов ўзининг «Хотира» номли асарини ёзиб, унда коракалпок халқининг азоб-укубатли ўтмишига ҳозирги бахтиёр кунини қарама-қарши қуйиб тасвирлайди.

Драматургия соҳасида баракали ижод эттан А.Утеповнинг сахна асарлари кўпроқ хажвий характерда эди. У ўзининг «Кўзбўямачи вакил», «900 грамм», «Саидмурод дангаса» сингари асарларида ҳаётдаги айрим ахлоқи ёмон кишиларни, дангасаларни хажв остига олди.

Коракалпок ва ўзбек халқларининг тарихи бир-бирига чамбарчас боғлиқ бўлганидай, бу икки қон-қардош халқнинг адабиёти ўртасида ўзаро алоқа ва таъсир ҳам бир неча асрлик тарихга эга. Ўзбек халқ дoston ва эртаклари (масалан, «Алпомиш») кўпдан бери коракалпок халқи орасида машҳур бўлганидек, коракалпоқларнинг «Кирк киз» достони ҳам ўзбек китобхонлари диққатини ўзига жалб этиб келмоқда. Айниқса Улуг Ватан урушидан сўнги йилларда ўзбек-коракалпок адабий алоқалари мустаҳкам-ланди. Ўзбек ва коракалпок адабий ижодий ҳамкорлиги амалий тус олди. Бир тилдан иккинчи тилга таржима қилиш иши кенг қулоч ёйди.

Хусусан, Ойбек, Уйғун, А.Қаххор, Н.Сафаров ва М.Шевурдин сингари таниқли ёзувчиларнинг Қоракалпоғистонда бўлиб, адабий ҳаракатга бевосита иштироқ этишлари қоракалпок адабиётининг салмоқдор бадиий асарлар билан бойишига ижобий таъсир кўрсатди.

Ўзбек шоир ва ёзувчиларидан А.Навоий, Муқимий, Қамза Қақимзода Ниёзий, Ойбек, Г.Қулом, А.Қаххор, Уйғун, Ш.Рашидов, А.Муқторларнинг асарлари қоракалпок тилига таржима қилиниб, кўплаб нашр этирилганидек, қоракалпок халқ эпоси «Кирк киз», шунингдек, Б.Бердақ, Ж.Ой-мурзаев, Х. Сеитов, А. Беғимов, М. Дарибоев, А. Дабиллов сингари мумтоз шоирларининг шеър ва дostonлари, Т.Қаипбергеновнинг «Сўнги хужум», «Қоракалпок кизи» ва «Қоракалпок дostonи» романлари, С.Хўжаниёзовнинг «Суймаганга суйқанма» комедияси ўзбек китобхон ва томошабинларига катта эстетик завқ бағишламоқда.

Қарши давлат университетининг катта ўқитувчи А. Қамдамов